

УДК 157.728

М. Ф. Бабій

Received March 20, 2015

Revised April, 8, 2015

Accepted April, 13, 2015

ЗМІСТ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ОРІЄНТАЦІЙ У ДЕВІАНТНИХ ПІДЛІТКІВ

Підлітковий вік характеризується науковцями як перехідний від дитинства до дорослості. Відповідно відбувається переоцінка життєвих цінностей та орієнтирів. У цей процес задіяні макро та мікросередовище, інститути соціалізації та соціум. Від їх змісту та форм трансформації дитини у дорослого залежить специфіка життєвих цінностей та орієнтацій, а саме соціального чи асоціального типу.

Підлітки знаходяться перед дилемою, а тому шукають підтримки при визначенні основних життєвих орієнтирів дорослого світу від своїх найближчих товаришів, у яких тотожні проблеми. Якщо ж у найближчого впливового оточення ці життєві орієнтири формуються та розвиваються у руслі асоціального бачення то з високою ймовірністю можна передбачити появу девіантної поведінки.

Ретельно дослідивши рівні розвитку життєвих орієнтацій та цінностей девіантних підлітків ми виявили, що найбільш вираженими та розвинутими є індивідуалістичні цінності (цінності споживання), що відповідають першому ступеню розвитку свідомості людини – егоцентризму, який характеризує дитину як таку, яка потребує від оточуючих уваги, піклування, любові не відповідаючи при цьому на взаємність. Найактуальнішими для такого підлітка є позиція: «Я», «Мені», «Я сам».

Ключові слова: підлітковий вік, життєві цінності та орієнтири, мікросередовище, соціалізація.

M. F. Babyi. The content of life values and orientations of deviant teenagers. Adolescence is characterized by scientists as the transition from childhood to adulthood. This period is characterized by reassessment of life values and orientations. The process involves macro- and microenvironment, the institutions of socialization and society. Their contents and the transformation of the child to the adult are dependent on specificity of life values and orientations, namely of social or antisocial type.

Teens face a dilemma, and therefore seek support in determining the basic life orientations of the adult world from close friends who have the same problems. When life orientations of the nearest influential environment are formed and developed in the line of antisocial behavior the emergence of deviant ongoing can be predicted with a high probability.

Thoroughly examined the levels of life orientations and values of deviant adolescents, we found that the most distinct and developed are individualistic values (consumption values) corresponding to the first stage of human consciousness

development – egocentrism that characterizes the child who requires attention of others, care, love without mutual response. The most actual to this teenager is the position: «Me», «For me», «I am on my own».

Keywords: adolescence, life values and orientations, microenvironment, socialization.

М. Ф. Бабий. Содержание жизненных ценностей и ориентаций у девиантных подростков. Подростковый возраст характеризуется учеными как переходной период от детства к взрослости. Соответственно, происходит переоценка жизненных ценностей и ориентиров. В этот процесс задействованы макро и микросреда, институты социализации и социум. От их содержания и форм трансформации ребенка у взрослого зависит специфика жизненных ценностей и ориентаций, а именно социального или асоциального типа.

Подростки стоят перед дилеммой, а поэтому ищут поддержки при определении основных жизненных ориентиров от взрослого мира и своих ближайших товарищей, у которых одинаковые проблемы. Если же у ближайшего влиятельного окружения эти жизненные ориентиры формируются и развиваются в русле асоциального поведения то с высокой вероятностью можно предсказать появление девиантного поведения.

Тщательно исследовав уровень развития жизненных ориентаций и ценностей девиантных подростков, мы обнаружили, что наиболее выраженными и развитыми являются индивидуалистические ценности (ценности потребления), отвечающие первой степени развития сознания человека - эгоцентризма, который характеризует ребенка как такового, который требует от окружающих внимания, заботы, любви не отвечая при этом на взаимность. Наиболее актуальными для такого подростка позиция: «Я», «Мне», «Я сам».

Ключевые слова: подростковый возраст, жизненные ценности и ориентиры, микросреда, социализация.

Постановка наукової проблеми та її значення. У процесі становлення особистості відбувається постійна трансформація життєвих цінностей. Відповідно до соціальної ситуації розвитку змінюється їх ієрархія, формується індивідуальний життєвий досвід, як результат навчання, виховання та самовиховання. Базові компоненти структури особистісних цінностей закладаються в підлітковому та ранньому юнацькому віці, що припадає на VI–XI класи загальноосвітньої школи.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Вітчизняні науковці (Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн, А. Н. Леонтьєв, Б. Г. Ананьєв, Д. Н. Узнадзе, Л. І. Божович, В. Я. Ядов, К. А. Абульханова-Славская і А. В. Брушлинский) так само зарубіжні (В. Франкл, К. Левін, К. Роджерс, Е. Фромм, М. Рокич та ін.) класики психології сходяться на думці, що життєві орієнтири, ціннісні відношення до дійсності виступають в якості системоутворюючої властивості особистості, що визначає весь

її психічний склад. Цінності формуються у свідомості підростаючого покоління у процесі життя та контактів із суспільством.

Підлітковий вік – надзвичайно складний і суперечливий період людського життя, за влучним визначенням І. С. Кона він є у буквальному розумінні «третім світом», що існує між дитинством і дорослістю. Особливість цього періоду – генезис всіх сторін розвитку дитини: фізичної, розумової, статевої, моральної, соціальної. У всіх напрямках проходить становлення якісно нових утворень, з'являються елементи дорослості в результаті перебудови організму, самосвідомості. Саме в цей період дитина починає себе, з позиції власних фізіологічних змін, керуватися тими критеріями, які існують у дорослому світі.

У перебудові системи взаємин беруть активну участь ровесники із найближчого оточення. Вони аналогічно здійснюють перші кроки у самостійне життя. Якість, напрям, успішність цього процесу, відповідно, залежить від системи життєвих цінностей, якими керується мікро та макросередовища. Від того наскільки сформований та стійкий образ «Я», що виступає ядром самосвідомості особистості. Чи визначені цілі існування, який їх зміст та форми реалізації. [2]

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливою особливістю особистості в підлітковому віці є швидкий розвиток самосвідомості на основі особистісної рефлексії та індетифікації. Підлітка глибоко цікавить власне Я. Вивчаючи свої особливості, міркуючи про себе в минулому, теперішньому та майбутньому, аналізуючи свої домагання у діяльності, спілкуванні. Він у такий спосіб він реалізує свою потребу в адекватній самоідентифікації. Тобто його цікавить: особисте «який Я», «як моє Я сприймають саме в даний момент».

Самосвідомість підлітка вже включає в себе всі компоненти самосвідомості дорослої людини.

У підлітковому віці у процесі фізичного, психічного і соціального генезису разом з позитивними досягненнями закономірно виникають негативні утворення та специфічні психологічні труднощі. Самосвідомість, яка розвивається, саме цьому віці робить людину особливо тривожною й невпевненою у собі.

Прагнення індетифікувати себе як дорослу, незалежну особистість дорослу спонукає до пошуку однодумців серед однолітків. Дорослі не сприймають цих нових прагнень й прагнуть надалі залишити

свій вплив на поведінку та систему життєвих цінностей дитини-підлітка. Таке непорозуміння породжують численні конфлікти у системи взаємин батьки – діти. Відповідно підліток шукає підтримки у ровесників - однодумців.

Трансформація системи взаємин з дорослими та однолітками призводить до зміни соціальної ситуації розвитку у цьому віці. [5]

У перехідному віці діти включені до різноманітних видів соціальної діяльності. Це значно розширює їх сферу спілкування підлітків та збільшує можливості засвоєння нових життєвих цінностей та орієнтирів. В такий спосіб формуються найважливіші мотиви поведінки та діяльності підлітків.

Потреба у самоствердженні настільки велика в цьому віці, що заради самовизначення підліток готовий на неординарні вчинки: може поступитися своїми поглядами і переконаннями, вчинити дії, які не відповідають його моральним установкам [5].

Для багатьох підлітків об'єднання у неформальні групи і асоціальний спосіб життя являється одною із форм протесту проти звичного життя, опіки із боку дорослих. Підліткова група являє собою новий специфічний вид емоційних контактів, які неможливі у сім'ї.

Прагнення до дорослості, самостійності, незалежності починає яскраво виявлятися саме у підлітковому віці. В цей період діти багато можуть робити самостійно та прагнуть розширити сферу такої діяльності, задовольняючи потребу вважатися дорослим, яка перетворюється на провідну.

Насамперед, це простежується у бажанні підлітка долучитися до життя і діяльності дорослих; приймаються і такі сторони дорослості: зовнішність і манери поведінки (види відпочинку, розваги, прикраси, лексикон). Прагнення до визнання самостійності, бути дорослим яскраво видно у взаємовідносинах зі старшими, коли підліток прагне розширити свої права.

Наслідування певних взірців дорослості, присвоєння всього популярного, модного значною мірою визначають зміст ціннісних орієнтацій, загальний напрям формування особистості підлітка, критеріїв оцінок і самооцінок. Характерними новоутвореннями підліткового віку є прагнення до самоосвіти та самовиховання, повна визначеність нахилів та професійних уподобань.

Для підлітків визначальними виступають товариські якості – взаємоповага, взаємодопомога, вірність, чесність, щирість. Чуйність,

уміння берегти таємницю. У відносинах підлітків різної статі важливими стають проблеми зовнішньої привабливості. Поведінка відзначається амбівалентністю: взаємний інтерес співіснує з відокремленістю хлопчиків від дівчаток. Симпатії нерідко виявляються у неадекватних формах (зовнішньої агресії, індиферентності, гострої критики тощо). [2]

Домагання на визнання у підлітковому віці спрямоване на реалізацію себе в сфері фізичного, розумового та особистісного розвитку. У цьому віці загострена потреба у визнанні унікальності при психологічній залежності від ровесників, тому ефективно підліток з'єднує егопозиції «Не путайте мене з іншими» та конформну позицію «Ми – група ровесників» – тому, що спілкування із ровесниками виступає як потреба та значима діяльність.

Підлітковий вік – це вік суперечливих станів, мотивів, ціннісних орієнтацій та вчинків. Максималізм, лабільність полярних позицій визначають протилежні тенденції у проявах підлітків: від глибокої ідентифікації з іншими до різкого відчуження від інших; від страху смерті до суїцидних спроб. Всі ці позиції можуть бути у свідомості підлітка як умовами реалізації його домагань та визнання.

Багато підлітків прагнуть утвердити себе в якості лідера. Підлітки, готові до соціально-політичної рефлексії, стають практичними лідерами, вони виступають зразком для інфантильних ровесників й позитивно впливають на їх життєві орієнтири.

Одні підлітки тягнуться до групового конформізму, для інших пристосування неможливе. Одні можуть пристосуватися до оточуючого світу інші ховаються від реального реального у вигаданий світ. Для підлітка соціальний простір лише відкриває потенціал його майбутніх можливостей: підйоми або спади, оволодіння системою обов'язків, прав, або перетворення у залежну соціальну одиницю (або в соціального суб'єкта) [3].

Підлітки стоять перед дилемою, а тому шукають підтримки при визначенні основних життєвих орієнтирів дорослого світу від своїх найближчих товаришів, у яких тотожні проблеми. Якщо ж у найближчого впливового оточення ці життєві орієнтири формуються та розвиваються у руслі асоціального бачення то з високою ймовірністю можна передбачити появу девіантної поведінки [3].

Відхилена поведінка є результатом порушень в ході соціалізації. У даному випадку мова йде про соціальну дезадаптацію школярів, тобто таке пристосування їх до соціального середовища, за якого

вони набувають негативного соціального досвіду, що спричиняє їх подальші протиправні вчинки, поведінку.

Необхідно ще раз відмітити, що девіантна поведінка спостерігається у підлітків частіше, ніж у інших вікових груп. Одна із причин – соціальна незрілість і фізіологічні особливості організму, що формується. Проявляються вони у прагненні випробувати нові відчуття, у допитливості, цікавості, недостатній здатності прогнозувати наслідки тієї чи іншої дії, у підвищеному бажанні незалежності. Підліток не завжди відповідає вимогам, які висуває до нього суспільство щодо виконання ним певних суспільних функцій; сам же він, у свою чергу, вважає, що не одержує від суспільства того, що домагається.

А.В.Петровський розглядає таку поведінку як систему вчинків (або окремих вчинків), які суперечать правилам або моральним нормам, прийнятим у суспільстві. До провідних видів відхиленої поведінки відносять: злочинність та аморальну поведінку. Зв'язок між ними полягає у тому, що передумовою скоєння правопорушень, як правило, є аморальна поведінка людини [5].

Традиційно до суспільних або соціальних норм відносять правові, моральні, політичні, релігійні, етичні, естетичні. Відхилення від них переслідується за допомогою санкцій (несхвалення, заборони, покарання) або корегується через соціальні інститути.

М.П.Стурова зазначила: «Девіантна поведінка – це суспільно-засуджені вчинки, які не виходять за межі психічного здоров'я, які порушують на даному етапі розвитку суспільства моральні норми і які передбачають застосування відповідних санкцій» [2].

Таке визначення девіантної поведінки – як одного з видів відхиленої поведінки, що пов'язаний з порушенням відповідних віку соціальних норм й правил поведінки, що є характерними для мікросоціальних відносин (сімейних, цивільних) та малих статево-вікових соціальних груп. Її ще можна назвати антидисциплінарною. Типовими проявами девіантної поведінки виступають ситуативно обумовлені дитячі та підліткові поведінкові реакції, такі як: демонстрація, агресія, виклик, самовільне та систематичне ухилення від навчання або трудової діяльності; систематичні втечі з дому, блукання, пияцтво і алкоголізм; рання наркотизація та пов'язані з нею асоціальні дії; анти-суспільні дії сексуального характеру; спроби суїциду.

Необхідно ще раз відмітити, що девіантні дії спостерігається у підлітків частіше, ніж у інших вікових груп. Одна із причин –

соціальна незрілість та фізіологічна перебудова організму. Проявляються вони у прагненні випробувати нові відчуття, у допитливості, цікавості, недостатній здатності прогнозувати наслідки тієї чи іншої дії, у підвищеному бажанні незалежності. Підліток морально не готовий до вимог, які висуває до нього суспільство щодо виконання ним певних суспільних функцій. Він особисто переконаний, що не отримує від суспільства того чого прагне.

Не варто забувати у цьому віці продовжується процес становлення особистості. Доказом цього є прояв таких рис психічної незрілості як: залежність від чужої думки, від ситуації, нездатність активно впливати на неї, схильність до уникнення складних ситуацій, слабкість реакції на критику, не чіткість власних вольових установок, слабкість самоконтролю, саморегуляції, а також поєднання інфантильності з афективною збудливістю [1].

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості життєвих цінностей у девіантних підлітків.

Життєва цінність – поняття, яке використовується в філософії та соціології для позначення об'єктів, явищ, їх властивостей, а також абстрактних ідей, які втілюють в собі суспільні ідеали і які, завдяки цьому, виступають як еталон.

Можна говорити про 3 форми існування таких цінностей:

1) вона виступає як суспільний ідеал, як те, що було створене суспільною свідомістю, яке містить в ній абстрактне уявлення про атрибути еталона у різних сферах життя суспільства. Такі цінності можуть бути й загальнолюдськими, «вічними» (істина, краса, справедливість), конкретно-історичними (патріархат, рівність, демократія);

2) вона постає в об'єктивній формі у вигляді творинь матеріальної та духовної культури, або ж у людських вчинках – конкретних предметних втілень суспільних ціннісних ідеалів (етичних, естетичних, політичних, правових та ін.);

3) цінності соціальні, переломлюючись через призму індивідуальної діяльності входять у психологічну структуру особистості як особистісні цінності – одне з джерел мотивації її поведінки.

В. Н. Саратовський, визнаний авторитет в цій проблематиці, так визначає цінності: «Життєві цінності – це узагальнене уявлення про пріоритетні блага й способи їх отримання, в якому сконцентрований весь попередній досвід суб'єкта, а на їх основі яких приймаються рішення про подальшу поведінку»

Саме соціальні цінності будуть розглядатися в контексті нашого дослідження.

Кожній людині притаманна індивідуальна, специфічна ієрархія особистісних цінностей, які слугують з'єднуючою ланкою між духовною культурою суспільства та духовним життям особистості, між буттям суспільства та індивідуальним буттям. Система їх складається в процесі дієвого розпредмечування індивідами змісту цінностей суспільства, які є об'єктивовані у творах матеріальної та духовної культури. Як правило, для життєвих цінностей характерна висока усвідомленість; вони відображаються в свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій. Вони слугують важливим фактором соціальної регуляції взаємовідносин людей та поведінки індивіда.

В. Франкл визначив цінності як смислові універсали, що кристалізувалися в результаті узагальнення типових ситуацій, з якими суспільству або людству довелося стикатися в історії. Він виділив три групи цінностей: цінності творчості (що ми даємо життю); цінності переживання (що ми беремо від світу) та цінності відношень :яку позицію ми займаємо відносно долі, яку не можемо змінити” [4].

В. Соловійову належить ціннісно-ієрархічна шкала трьох основних галузей людської життєдіяльності: духовне, інтелектуальне, соціальне. Хоча зв'язок духовності, інтелектуальності й соціальності є непо-рушним та неперервним.

Психологічний зміст підліткового періоду пов'язаний із розвитком самосвідомості. Для цієї вікової категорії характерним є процес активного становлення особистості, прагнення до змістовного спілкування на нових засадах, особистісна індетифікація за еталонами дорослого світу. У віковий період 17–19 років, з одного боку, зростають інтелектуальні здібності молоді, а з іншого – усвідомлюється потреба у чіткій ціннісній орієнтації, у розвитку свідомості, намаганні простежити причини соціальних явищ, пізнати закони природи [3].

Однією з головних причин критичності молодих цього вікового періоду є не сформованість ціннісно-смислової сфери особистості. За висловом А. Ц. Гармаєва, «всі попередні стереотипи розпливаються, перестають бути твердими, і тепер незрозуміле, що є цінністю для юнака чи дівчини» [5].

Висновки дослідження. У нашому дослідженні було виокремлено 105 учнів – підлітків, що навчаються ЗОШ у м. Луцьку. Віком 13–14 років.

Ми поділити їх на 4 категорії:

1. Діти, схильні до вияву фізичної агресії – бійок. У них відсутня стриманість та поганий самоконтроль. Моральні обмеження їм байдужі. Від образ переходять бійки. Схильні на нечесність та обману. Поважають, коли на протидію власній силі існує більша сила.

2. Діти, схильні до вживання алкоголю та тютюнопаління. Вони не здатні контролювати власні емоції, коли найменші труднощі чи невдачі настільки вибивають їх із колії, що відразу переходять до словесних образ.

3. Діти, схильні до крадіжок. Полюбляють гострі почуття – схильність до ризику. Вони прагнуть до негайного та невідкладного задоволення своїх потреб, не зважаючи на обставини, бажання оточуючих, норми моралі та етичні стандарти.

Ретельно дослідивши рівні розвитку життєвих орієнтацій та цінностей девіантних підлітків ми виявили, що найбільш вираженими та розвинутими є індивідуалістичні цінності (цінності споживання), що відповідають першому ступеню розвитку свідомості людини – егоцентризму, який характеризує дитину як таку, яка потребує від оточуючих уваги, піклування, любові не відповідаючи при цьому на взаємність. Найактуальнішими для такого підлітка є позиція: «Я», «Мені», «Я сам».

Як свідчить практика, якщо людина залишається на першому рівні свідомості протягом усього подальшого життя, вона є егоїстичною і залишається «глухою» до потреб та бажань інших людей. Це і є головним чинником, який дозволяє людині асоціально діяти без докорів сумління та жалю, адже життєвими пріоритетами є власні егоїстичні потреби та бажання. Така життєва позиція виправдовує будь-які засоби для досягнення цілі.

Для зміни змісту життєвих цінностей та орієнтацій нами був використаний комплекс тренінгових занять спрямований на реалізацію завдань: усвідомлення власних потреб; редагування негативних емоцій та навчання прийомів регулювання свого емоційного стану, а саме головне – підвищення рівня розвитку духовних цінностей через формування позитивної моральної позиції.

Крім того, до комплексу тренінгових занять були додані ще декілька тренінгових занять, які спрямовані саме на формування позитивної моральної позиції, на вироблення особистісних стандартів та набору аутовисновків [3].

Сутність вправ полягала у спрямованій стимуляції змін в емоційній, вольовій, моральній та поведінковій сферах, що в свою чергу

веде до зміни пріоритетів стосовно ціннісних життєвих орієнтацій. Таким чином, ми прагнули досягти розширення свідомості дитини та відповідної зміни її рівня розвитку важливих життєвих цінностей та орієнтирів. Це, в свою чергу, дало нам можливість простежити механізм розвитку ціннісної сфери девіантних підлітків.

Після проведення тренінгових занять відбулося помітне зрушення у розвитку особистісної сфери девіантних підлітків. В учнів, які схильні до асоціальної поведінкою якісно підвищився рівень розвитку свідомості. Вони почали усвідомлювати важливість не лише власних потреб та бажань, але й проблем сім'ї, соціуму, загальнолюдських проблем.

За допомогою комплексу спеціальних тренінгових занять, спрямованих на зміну поведінки девіантних підлітків ми досягли розширення їх знань про себе, оточуючих, про свої та чужі відчуття та переживання, про існуючі моральні норми та цінності. Діти стали більш відкритими, співчутливими, почали виявляти здатність розуміти інших людей (членів родини, однолітків, взагалі людей). Такі ознаки є показниками 3-го та 4-го рівнів розвитку свідомості.

Література

1. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
2. Azarova L. Psychologia deviatnogo povedenia [Psychology of deviant behavior] / L. Azarova. – Minsk : GIYST BGT, 2009. – 164 p.
3. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / В.М. Оржеховська. – К. : ВіАн, 1996. – 352 с.
4. Orgehovska V. Profilaktika pravonaryhenij sredi podroستkov [Prevention of crime among teenagers] / V. Orgehovska. – Kiev : ViAn, 1996. – 352 p.
5. Перешеина Н. В. Девиантний школьник. Профілактика и коррекция отклонений / Н. В. Перешеина, М. Н. Заостровцева – М. : ТЦ Сфера. – 2006 г. – 192 с.
6. Perechtina N. Deviantuj chkolnik. Profilakyika i korekciy povedenij. [Deviant adolescents. Prevention and correction of deviations] / N. Perechtina. – Moskow. : TC Sfera, 2006. – 192 p.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс. 1990. – с. 369. Frankl V. Celovek v poiskah smusla [Man's search for meaning] / V. Frankl. – Moskow : Progres, 1990. – 369 p.
8. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – М. : Трикста, 2005. – 336 с.
9. Chnejder L. Deviantnoe povedenie detej i podroستcov [Deviant behavior of children and adolescents] / L. Chnejder. – Moskow. : Triksta, 2005. – 336 p.